

јеним односом између свести, опажања и моторике, а спољни су у условима живота деце и подстицајима средине. Дете које у својој породици има развијенију културну средину, где отац и мајка пишу, читају, гледају слике, где има слика и на зидовима, или где има старије деце која већ сама цртају или пишу, у таквим срединама јавиће се пре ликовно изражавање деце него у неповољним условима сиромашним подстицајима. Даљи развој ликовног изражавања тече у релацијама са развојем већ поменутих психофизичких способности, тако да се промене у ликовном изразу могу објаснити повећаном способношћу опажања, памћења, мишљења, емоција или моторике. Овај развој је на предшколском нивоу углавном законит, па су опште карактеристичке појединачних узрасних нивоа заједничке свој деци, дакле, оните је наглашеније од индивидуалног, посебног. Осим тога, треба имати у виду да је ликовно изражавање мале деце још увек интегрална делатност, да није изричito ликовна, већ истовремено представља и процес сазнавања, проверавања сопствених могућности, рада, комуникације са спољним светом, ослобађање од психичких оптерећења, развој техничке умешности, откривање сопствених могућности, потврђивање и сл. Специфично ликовна активност, дакле свесно ликовно обликовање, доћи ће тек после 8. године живота. Ова интегралност ликовног изражавања намеће и посебан начин у анализи развоја дечјег ликовног израза. Треба при томе знати да су се дечјим ликовним изразом у почетку претежно бавили психологи и да су својим приступом утицали на схватљење о ликовном развоју, које се претежно односи на развој оптичко-тематског плана у ликовном изразу. Наме, степен напредовања у ликовном изразу утврђује се по том поступку према броју приказаних објеката или детаља и начина тога приказа — више или мање реалистичког — па се отуда и развојне фазе често дефинишу према том критеријуму, као што је случај код Ликеа који разликује: 1) случајни реализам до треће године, 2) неуспели реализам до пете године, 3) интелектуални реали-

2.4.2. ОПШТЕ ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ЛИКОВНОГ ИЗРАЖАВАЊА ДЕЦЕ

Психологија ликовног изражавања одраслих, која је укратко приказана у претходном одељку, у својој суштини, односи се и на ликовно изражавање деце. Али, одмах треба рећи да је дете у развоју и да је његово ликовно изражавање један процес који се мења од прве појаве до све сложенијих структура. Према томе, анализа ликовног изражавања деце треба да пође од узрока који доводе до дечјег ликовног изражавања, као и од фактора који утичу да се то изражавање развија, мења из године у годину. Рођењем дете још увек нема развијене све психичке и физичке способности. Цртање као функција изискује одређени степен развијености чула, сензитивних нерава, свести и моторних нерава, односно руке. Тек када се постигне одређени степен развијености међу овим факторима и када се појави добар однос међу њима, може да се јави таква активност коју називамо цртање. Ова активност јавља се под одређеним импулсима, унутарним и спољним. Унутарни су условљени одре-

зам до осме године и 4) визуелни реализам до десете године. Треба, међутим, развој дечјег ликовног израза пратити бар на четири планова. Први би био, као што је речено, оптичко-тематски план, који утврђује колико тачно дете може да прикаже појединачне објекте. Други план би био тематско-социјални, који би откривао које се социјалне категорије укључују у ликовни израз детета, дакле, релације детета према социјалној средини и њихов одраз у дечјем ликовном изразу. Трећи план би био обликовни, који треба да утврди које ликовне елементе и у ком односу дете користи у току развоја дечјег ликовног израза. Четврти план би био креативни развој, који подразумева све већи степен ликовног стваралаштва, било да је он спонтан, било под утицајем средине. Пети план би био семиотички, наиме, план развоја способности фактографске визуелне комуникације, дакле, онај степен у развоју који указује на могућност саопштавања тачних порука визуелним знацима (не уметничким визуелним знацима). Било би могуће пратити у овом развоју и елементе учења, игре и стварања, као и богаћења духовних и техничких квалитета личности. Поред утврђивања стандарда развоја ликовног изражавања деце, могу се посебно пратити одступања од стандарда развоја, која могу бити субјективне природе и оне који су условљени спољним утицајима. Субјективни фактори су, углавном, типолошке природе, па се може говорити о одступањима у процесима развоја на темељу типолошких разлика, а одступања под утицајем средине могу бити условљена националном традицијом, утицајем социјалних фактора, под утицајем школе и наставе, затим под утицајем савремене уметности или других визуелних медија, као и под утицајем различитих методологија обликовања. Наравно, одступања од стандарда развоја могу бити условљена и менталним заостајањем или физичким оштећењима. Интерес за дечје ликовно изражавање потиче од Кораро Ричија²⁵, италијанског историчара уметности, који је први написао књигу о дечјим ли-

ковним радовима. После њега најобимније је проучавао дечје ликовно изражавање Георг Кершеништајнер, који је 1905. године написао књигу о развоју дечјег ликовног изражавања. Затим следе Штерн, Френе, Мојман, Левинштајн, Бехтерев, Флерина, Корнилов, Лике, Левенфелд и др. И у нашој земљи је у више махова вршено истраживање развоја дечјег ликовног израза.

Запамти

Цртање као људска активност представља одређени ниво и однос психофизичких способности, па се цртање јавља тек око друге године живота, а развија се упоредо са развојем одговарајућих способности варирајући и у индивидуалном погледу, зависно од констелације појединачних способности.

2.4.3. РАЗВОЈ ДЕЧЈЕГ ЛИКОВНОГ ИЗРАЗА

Истраживачи који су до сада проучавали развој дечјег ликовног израза претежно су полазили од оптичко-тематског критеријума, дакле — од процене у којој мери дечји приказ објекта или фигуре одговара реалном изгледу. Ми смо већ указали да тај приступ није до вољан, али, ради прегледности излагања, задржавамо се и ми на њему. Први истраживач који је свrstao дечји ликовни израз у фазе био је Георг Кершеништајнер, који је навео три фазе, и то: 1) фаза ћарања или шкрабања (од друге до четврте године живота), 2) фаза схеме или симбола (од четврте до седме године живота) и 3) фаза облика и појава (физиопластични пртеж) (од седме до десете године). Лике је утврдио четири развојне фазе: 1) случајни реализам (до треће године живота), 2) неуспели реализам (до пете године живота), 3) интелектуални реализам (до осме године живота) и 4) визуелни реализам (до десете године живота). У овој подели критеријум је реализам, тежња детета да прикаже објекат како он стварно изгледа, па неуспели реализам одговара фази схеме или симбола, док интелектуални реализам може да означи развијену

25) Согласно Ricci је написао књигу Уметност дете (Милано, 1886).

схему, цртање на основу слике у глави, а не на основу непосредног проматрања. Непосредно визуелно проматрање је виши ниво и одговара фази облика и појава, при чему назив треба схватити као приказ „облика и појава какви су они у природи“. У истраживању развоја дечјег ликовног израза извршеног пре неколико година²⁶ утврђено је да дете пролази кроз седам фаза, и то: 1) шарање, 2) симбол, 3) прелаз из симболова у фазу облика и појава, 4) облик и појаве, 5) фаза пуног израза, 6) прелаз ка зрелом ликовном изражавању и 7) зрело ликовно изражавање.

У нашој анализи развоја дечјег ликовног израза задржачемо се на анализи три најважније фазе, с тим што треба знати да се унутар сваке могу разликовати више подфаза.

1. Ступањ бесмисленог шарања, шкрабања

Већ је напоменуто да се ова фаза јавља у оном тренутку када су постигнути потребан развојни ступањ јопажања света и моторика руке. То се обично догађа око друге године живота. Но, има случајева да дете почине да шара одмах после прве године, или је могуће да то буде и после треће године. Појава цртежа објашњава се потребом детета да се изрази, да се игра, да дефинише себе, провери ритам свога кретања у простору и сл. Дете обично нема намеру да нешто прикаже, већ се изражава својим покретима, радује се насталим траговима, па чак и штумовима који при томе настају. Моторика руке биће још дуго „неспремна“ за схваташ одраслог. Ова неспремност је последица неуслаженог развоја свих фактора који учествују у цртању. Тек ће после осме године доћи до таквог склада. На овом ступњу није за дете важан финални резултат, већ процес игре, процес шарања, тако да дете не мари за свој цртеж или га чак накнадно поново ша-

ра, „квари“, додаје. Ова карактеристика задржаче се до 7. па и 8. године живота.

Унутар ове фазе разликујемо више подфаза, које можемо свести на две основне:

У првој подфази дета повлаче претежно праве и дуже линије, нешто више вертикалне од горе на доле, па затим хоризонталне са леве на десну страну, управо у оном правцу како се креће рука у зглобу рамена а касније у зглобу дакта.

У другој подфази дете почине све више да у шарању уноси кружене облике, прво широке, отворене, а затим и мање, односно затворене, што је последица учешћа у шарању зглоба шаке, а затим и мањих мишића прстију.

Иако су шаре неодређене, могу се и у тим оквирима разликовати посебни типови шара, зависно од индивидуалности детета, јер шаре нису само после-

Сл. 8. Пример шарања правим линијама, дете, 3 године

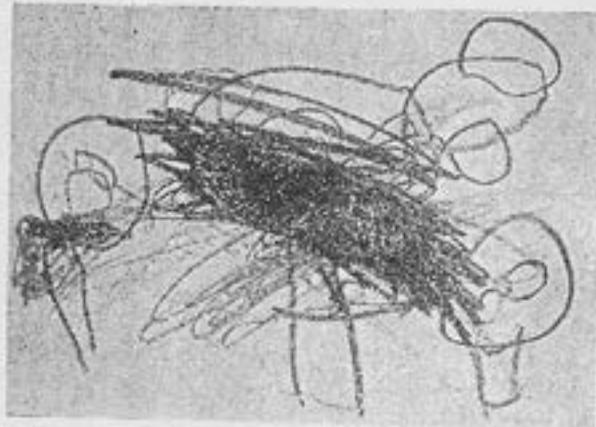
Сл. 9. Пример шарања круженим линијама, дете, 3,6 године

26) Б. Карадаварис, Е. Ч. Аорбек, П. Малуков, К. Примовић: Правење ликовног развијача истих ученика, Центар за ликовно васпитање, Нови Сад, 1975.

дица моторичке природе већ одражавање целокупне духовне структуре детета, његове свести, осећања, мотивације и воље. Отуда разликујемо шаре у виду клупчета, крста, блока — коцке, паралелних линија, цик-зак линија, тачкица (када дете повлачи потез из ваздуха ка хартији ударајући врхом оловке

Сл. 10. Врсте шара: клупче

Сл. 11. Врсте шара: крст

Сл. 12. Врсте шара: паралелне линије

на њу), као и комбинације више ових варијанти. Исто тако, притисак или мек потез, чист или несигуран потез, дебео или танак, брзо повучен или спори потез, обли или ћошкаст, богат или сиромашан указују на карактерне разлике поједине деце (Швертфегер)²⁷.

Постепено се у споновима ових шара појављује неки облик који подсећа на људску главу, а затим све више таквих relativno одређених ликовова, када можемо сматрати да дете прелази у следећу виду фазу развоја. Разумљиво је да прелаз не наступа нагло, преломно, тако да дете више не шара него само црта одређене фигуре или објекте, већ се прелаз из једне у другу фазу догађа постепено, прелива се. То се односи и на све остale развојне фазе, па се отуда

Сл. 13. Врсте шара: тачкице

и не може одредити тачан месец завршетка фазе шарања и почетак фазе схеме (симбола).

2. Ступањ схеме, симбола (идеопластични цртеж)

Термин схема или симбол је услован и заправо не одговара карактеристици дечјег цртежа у овој фази развоја. Схема подразумева свесно елиминисање непотребног да би се дошло до што јаснијег израза који задржава најбитније ознаке предмета. Симбол је такође свесно

^{27) Schwerdtfeger: *Bildende Kunst und Schule*, Hannover, 1957.}

навен знак који нешто посредно означава. Дете на овом узрасту заправо приказује објекте и људске фигуре најједноставније, упрошћене, јер такав израз одговара његовим могућностима, односно оствареним релацијама између свести, запажања и моторике. Дакле, на овом узрасту дете приказује фигуре упрошћене до те мере да на фигури задржава само оно што сматра важним: обавезно главу, очи и уста, а тело изоставља, задржавајући само удове, било ноге, било руке, или обоје у виду једноставне линије.

Сл. 14. Фаза схеме или симбола: главоножац или пуноглавац, дете, 4 године

Сл. 15. Фаза схеме или симбола: јахач, дете, 4 године

Животиња је приказана на исти начин, само је у хоризонталном положају (главни правац, Вермејлен). Приказујући те фигуре, дете већ може да диференцира линију — кратку, дужу, равну, облу, али и да свесно каже да жели да нешто прикаже.

Та прва варијанта схеме назива се још и „прастхема“, јер је јединствена за сва живи бића (па и птицу, паука, лептира). Од објекта дете црта најчешће дрво, кућу, превозна средства, па цвеће.. Временом се схема усавршава, богати се појединостима и пропорције постaju нешто боље, тако да је људска фигура сада јаснија, а и објекти потпунији. Крајем овог периода схема може бити развијенија; дакле, још потпунија. Критеријум избора података на дечјем цртежу објашњава се недовољном повезаношћу дечјих способности; наиме, недовољном могућношћу да се опажања и представе у свести усагласе са моториком и мотивацијом. Јер, према И. Ивићу, дете види све делове људског тела, па то и зна када са њим разговарамо, али та сазнања остају у домену интелектуалне сфере, јер када приђе цртању, оно се ослања на друге критеријуме, издвајајући оно што за цртеж значибитно, изостављајући каткад руке, тело или друге податке. Када у цртачким процесима дете нешто открије, када му оно постане важно, почине да га повећава, све док се тиме не задовољи (пример развоја прстију, које може ићи од, у почетку, изостављања прстију, затим цртања три прста, те повећања и обима и броја прстију, док се поново ове релације не сведу на релативно нормалне пропорције у односу на руку и тело). Поред овог описа развоја приказа фигура и објекта, може се констатовати да на овом стадијуму постоји још неколико карактеристичних појава²⁸.

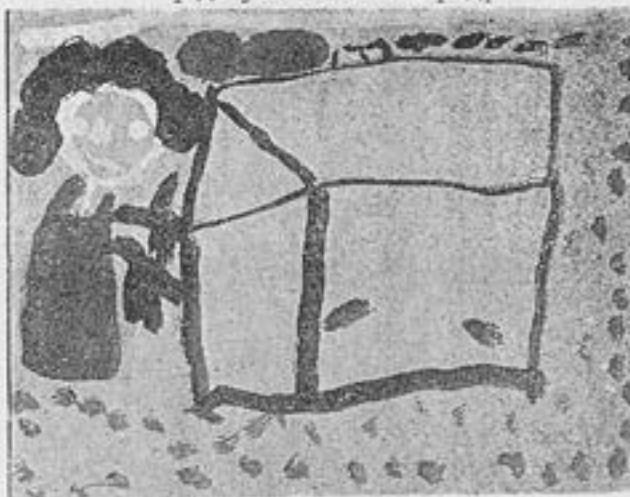
I. Непропорционалност је последица диференцирања „важног“ од мање важног за дете. То се односи и на избор мотива (црта се оно што је за дете важно), преко односа појединачних фигура и објекта (најважнија фигура је најве-

28) Б. Карлаварис: *Методика наставе ликовног ессејства*, Завод за уебнике, Београд, 1974.

ња) до детаља на једној фигури (најважнији детаљ је највећи).

2. *Динамичност цртежа* означава децују жељу да прикаже време на цртежу, што се испољава на сукцесивном додању нових појединости на цртежу (прво се црта кревет, па лутка ставља у кревет, па се преко лутке ставља покривач) или се неки делови тела, нарочито руке, продолжују да би обавили одређену радњу (издуживање руке при

Сл. 16. Пример непропорционалности у деčјем ликовном раду

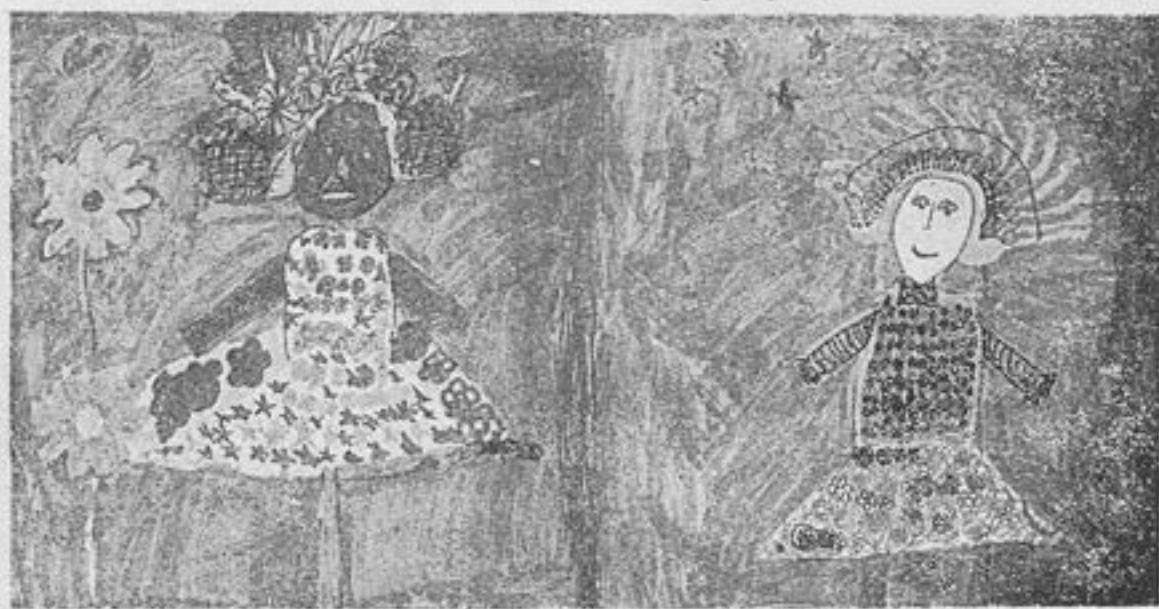
брању јабука — често само једна рука која је у акцији — при дизању лопте, при држању детета које вози бицикл и сл.).

3. *Однос према боји* је изражен на тај начин да дете бира чисту боју без обзира на боју предмета у природи. Отуда се каже да је боја декоративна и да нема значење локалног тона, што је последица истих релација као и при претварању облика (рекли смо да дете зна да фигура има, на пример, руке или прсте, али их оно не црта, на сличан начин не

Сл. 17. Пример динамичности цртежа у деčјем ликовном изразу

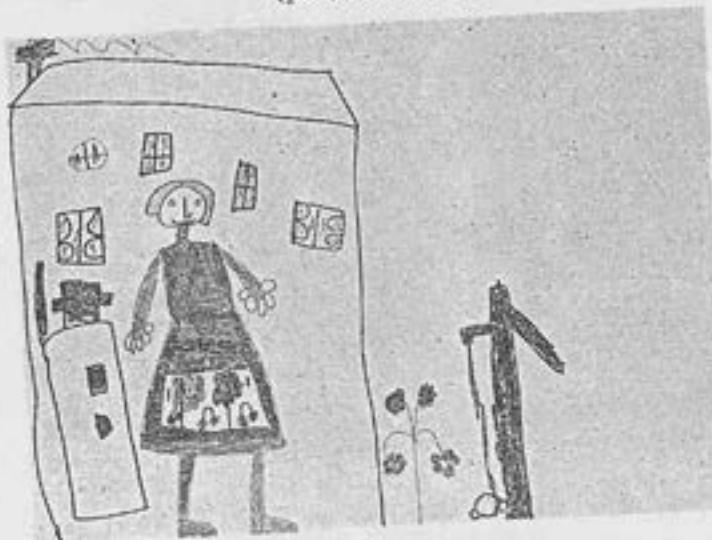
Сл. 18. Пример односа детета према боји

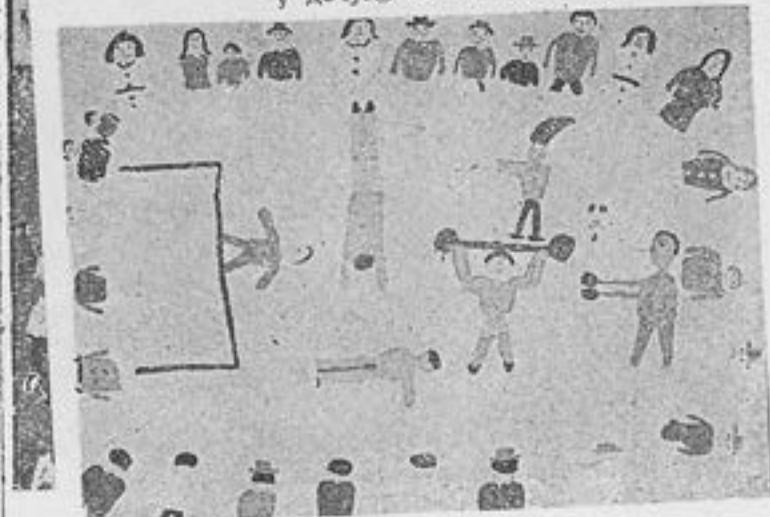
слика дрво зелено или лице оранж, већ оно може бити црвено, а лице плаво или зелено).

4. Транспарентни цртеж (рендгенски цртеж) подразумева да се црта оно што дете зна да постоји у неком простору који је заклоњен зидом или другом површином. Тако ће дете нацртати у кући целу кухињу, мајку, децу и сл., у авиона путнике, рибе у води, коњанику обе ноге, руку у цепу, па и предмете у цепу и сл. То је последица занемаривања опажања у току цртања, па и свести о просторним релацијама, а ослањање на сопствено искуство.

Сл. 19. Пример транспарентног цртежа (рендгенски цртеж)

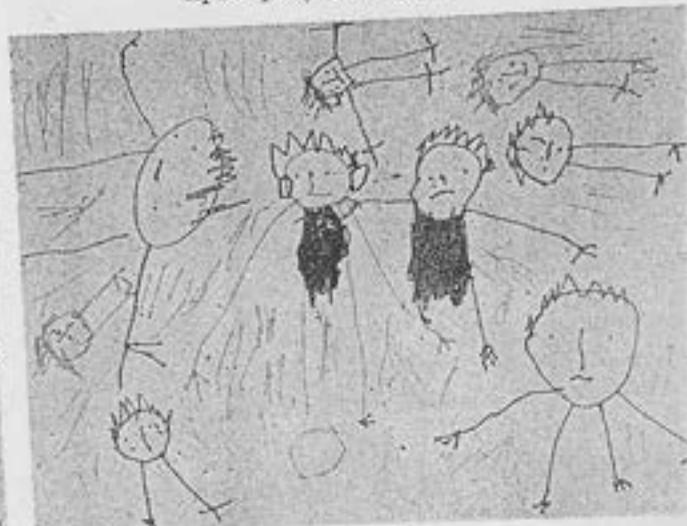
Сл. 20. Пример преваливања (обарања) у дечјем ликовном изразу

5. Преваливање је логична тежња да се прикаже све што постоји у својој највећој димензији. Ако је неки пропланак кружни онда ће око њега бити постављена стабла под правим углом на пропланак, круг (што одговара стварности), или ће на цртежу половина стабала бити превалења лево, а друга половина десно од пропланка, односно доле, па ће изгледати као да је стабло срушено. То се догађа и са кућама уз улицу, оградом, цвећем и другим објектима. Разлог овој појави јесте немогућност деце да прикажу простор на оптичко-визуелни начин (перспективно, када се објекти у даљини смањују и једни други заклањају, па отуда долази до деформација облика у односу на природне релације), већ га приказују описујући га (описани приказ простора, Карлаварис).²⁹

Поред ових карактеристика, на овом ступњу почиње да се јавља потпунији приказ људске фигуре и с тим у вези приказ покрета, као и потпунији приказ објекта, а и приказ простора. Приказ покрета и простора зачињу се у овој фази, али се развијају све до 15. године живота; међутим, због пре-гледности и јаснијег праћења развоја изложићемо овај развој на овом месту.

Сл. 21. Пример приказа покрета фигуре, прва развојна фаза

29) Описани приказ простора помиње у својој књизи о васпитању путем уметности и Херберт Рид, а као термин налази се и у Методици ликовног васпитања Б. Караджариса.

Покрет фигуре је у почетку круг, схематичан, без могућности да се сугерира било која радња. Први покрети јављају се када се правци руку или ногу мењају, од хоризонталног, односно вертикалног правца ка косом, или када се права линија извија (покрети у зглобу рамена).

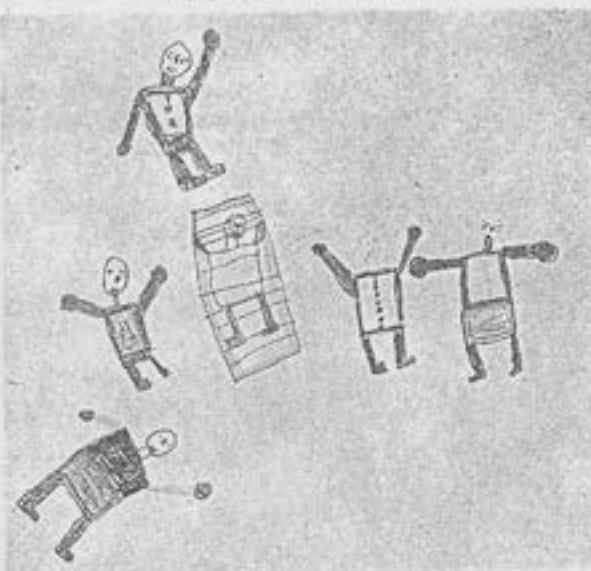
Затим следи покрет у лакту и колену, што се приказује тек после 8. године, затим покрети главе (профил), самог тела, а на крају и покрет шаке, прстију итд. Последњи ниво је просторни приказ покрета, када долази и до скраћења

поједињих делова тела услед учињеног покрета, што се јавља тек после 13. и 14. године.

Простор се у почетку не приказује или је нејединствен на површини хартије. Наиме, дете на хартији црта сваки објекат за себе, без релација, окрећући хартију произвољно. Први просторни распоред настаје када се доња ивица хартије сматра земљом, а тиме и земљином тежом, па се све фигуре и сви објекти ређају једно уз друго, у виду фриза, али са истим тежиштем. Тај просторни распоред је распоред лево-десно и назива се фриз.

Потреба да се прикаже други план доводи децу до просторног решења по принципу дуплог фриза, када горњи фриз приказује други план, што наста-

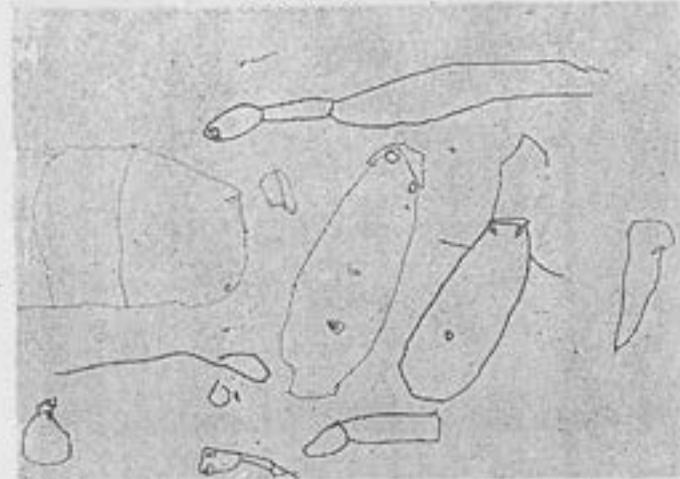
Сл. 22. Пример приказа покрета фигуре, друга развојна фаза

Сл. 23. Пример приказа покрета фигуре, трећа развојна фаза

Сл. 24. Пример приказа простора, прва развојна фаза (без просторног распореда), 3 године

Сл. 25. Пример приказа простора, друга развојна фаза (распоред лево-десно, фриз), 6 година

је после пете године. Даљи развој просторног приказа иде ка подизању платоа земље. Наме, када се дупли фриз повеже путем или потоком, постаје јасно да између ова два фриза није небо, дакле — празнина, већ земља. Друга варијанта подизања платоа земље јесте када се на том платоу размештају објекти на различите висине, чиме се ниже цртани објекти схватају као ближи, а они који заузимају више место на хартији — даљи. И у овом случају је плато земље подигнут, па се по њему распоређују објекти. У тим случајевима још увек нема перспективног приказа, већ се обично задржава преваљивање као принцип приказивања. Када, међутим у оквиру платоа земље почиње да се јавља и визуелни приказ објекта (перспективни

Сл. 26. Пример приказа простора, трећа развојна фаза (почетак коришћења платоа-земље), 8 година

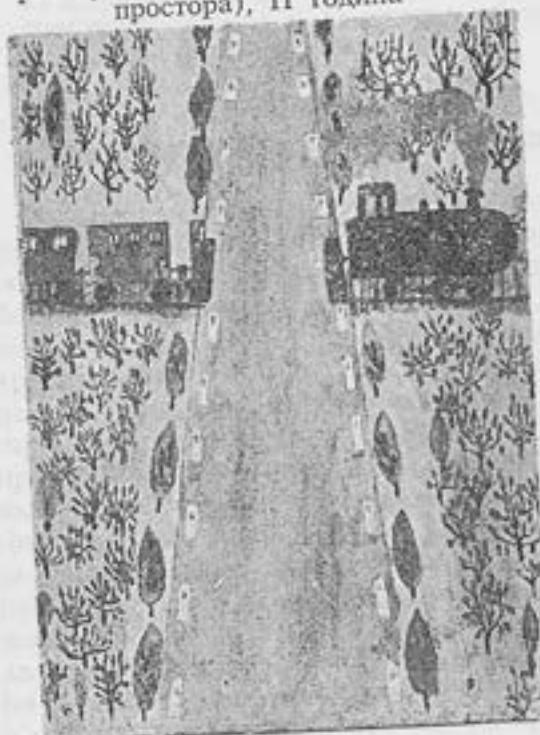

Сл. 27. Пример приказа простора, четврта развојна фаза (платоа-земље), 10 година

ни приказ објекта), настаје почетак последње фазе у развоју просторног приказа, који се завршава приказом простора на принципу централне пројекције, перспективе, које многи ученици не досежу на одговарајући начин, јер се спонтано до тога поступка не може доћи, већ се он учи, упознаје (после једанаесте године живота).

Сл. 28. Пример приказа простора, четврта развојна фаза (елементи визуелног простора), 11 година

Р. Архајм је сматрао да просторни приказ у највећој мери документује напредак ученика у цртању. Такође се често користи цртање коцке као тест, коме се утврђује ликовни развој ученика.

3. Ступањ облика и појава (физиопластични цртеж)

Ова фаза у развоју дечјег цртежа подразумева увобење све више визуелних података у цртеж — приказ објекта како их видимо, какав је њихов физички изглед (физиопластични изглед). Отуда и термин облик и појава — цртеж је онакав какви су стварни облици и односи у

простору. Почетак овог ступња је после 7 — 8. године живота и стално се развија до 11. године, када се елементи свесног све више уносе у рад, посебно намерно, тачно запажање. У основи визуелни подаци у дечјим цртежима 7 — 10. године нису последица непосредног проматрања објекта приликом самог цртања, већ сакупљених искустава, док ће после тога дете моћи да црта или слика на основу директног проматрања и тиме, зависно од система наставе, да стално обогаћује свој ликовни израз.

Сл. 29. Пример приказа фигуре у фази облика и појава (физиопластични цртеж), 8 година

Први знаци да дете улази у ову фазу, фазу физиопластичног цртежа, је цртање фигуре у профилу, у елементарном покрету, као и у простору који имплицира плато земље. Схема се замењује све више реалијум изгледом фигура и објеката, тежњом за све више детаља, и добним односима међу приказаним објектима.

На сличан начин развија се и просторно обликовање; дакле, вајање, као и рад у различитим техникама, посебно графици.

Оно што је за учитеља важно јесте чињеница да развој тече по својим законитостима заснованим на спољним и унутрашњим импулсима, који доводе до развоја способности и мотивације, али исто тако да се на овај развој може позитивно упливисати, уколико се он познаје. Уколико се погрешно упливише, могу се очекивати сметње у развоју из-

међу 6. и 7. године живота, као и после 13. године живота, када се иначе догађају промене у развоју деце, па се оне морају уважавати и ускладити са даљим ликовним развојем ученика.

Запамти

Развој ликовног изражавања деце условљен је спољним и унутрашњим импулсима који утичу на развој различитих група способности (опажајних, интелектуалних, емоционалних и моторичних) од чије консталације зависи развојни ступањ детета. Развојни ступњеви су: 1) шарање 2) схема или симбол (идеопластични цртеж) и 3) ступањ облика и појава (физиопластични ступањ).

4. Визуелни знаци и комуникације

Један вид визуелног комуникаирања је онај који схвата визуелни знак као појам, као до краја јасан, кодиран симбол. У таквом знаку нема емоција и доживаљаја, па се он приближава свакој другој тачној научној поруци. Питање развоја овог начина визуелног комуникаирања није до сада темељније посебно проучавано. На основу неких истраживања³⁰ могло се констатовати да предшколска деца нису у стању да користе свесно кодиране, функционалне знаке, већ их мешају са емоционалним садржајима. Ако деци кажемо, на пример, да нацртају знак за снег или тугу, она ће у трећој години једноставно шарати, у четвртој години ће настојати да нацртају једноставан објекат који би приказивао ситуацију повезану са снегом или тугом, а између пете и седме године ће нацртати целу причу да би објаснили појам снег или туга, тако да ће на цртежу бити приказане зимске радости, снешко, санкање и сл., а у оквиру појма туга ситуација с неком несрећом, погреб и сл. Так се после осме године наративност у приказу ових појмова сужава на један карактеристичан објекат, а затим и на различите симbole, да би се постепено приближили све мањем бро-

³⁰⁾ Е. Карлаварис, М. Кастро и С. Аничан: *Интерпретација појмова визуелним знацима на предшколском нивоу*, Радосно детство, Нови Сад, 1979.

ју симбола — до оних које је друштво прихватило као конвенцију, на пример, за снег увећану пахуљицу, а за туту — око са сузом.

Сл. 30. Приказ визуелних знакова, прва развојна фаза у приказу „Туге“, 7 година

Из ове анализе постаје видљиво да мала деца нису у стању да цртају једноставне, рационално редуковане зна-
ке за неки појам, тако да он само означава тај појам, већ да се у њиховом ликовном изразу не могу диференцирати лако поједи-
не функције цртежа. Ово диференцирање могуће је тек много касније када су се развиле интелектуалне способности, а нарочито оне способно-
сти које омогућавају свесно диференцирање поступка изражавања, избора средстава за то изражавање — када се спонтани ликовни израз замењује све више свесним одабирањем садржаја и

Сл. 31. Приказ визуелних знакова, друга развојна фаза у приказу „Туге“, 9 година

Сл. 32. Приказ визуелних знакова, трећа развојна фаза у приказу „Туге“, 10 година

система знакова да се нека порука пре-
несе на друге субјекте. Овај закључак, међутим, не треба да доведе до одуста-
јања од подстицања деце да раде и так-
ве цртеже који преносе неку функцио-
налну поруку. Иако деца не могу до-
следно да реализују такве цртеже, она их могу радити да би постепено схвати-
ла да постоје различите функције лико-
вног изражавања, и да би користећи прва, непотпуна искуства, могла лакше у одређеном временском тренутку да успешније пређу на такав начин рада.